

द्वितीयः पाठः

नित्यं पिबामः सुभाषितरसम्



0772CH02



महोदय ! अस्माकं विद्यालयस्य भित्तौ
'अयोग्यः पुरुषो नास्ति योजकस्तत्र दुर्लभः'
इति लिखितम् अस्ति । अस्य कः भावः
इति कृपया बोधयतु ।

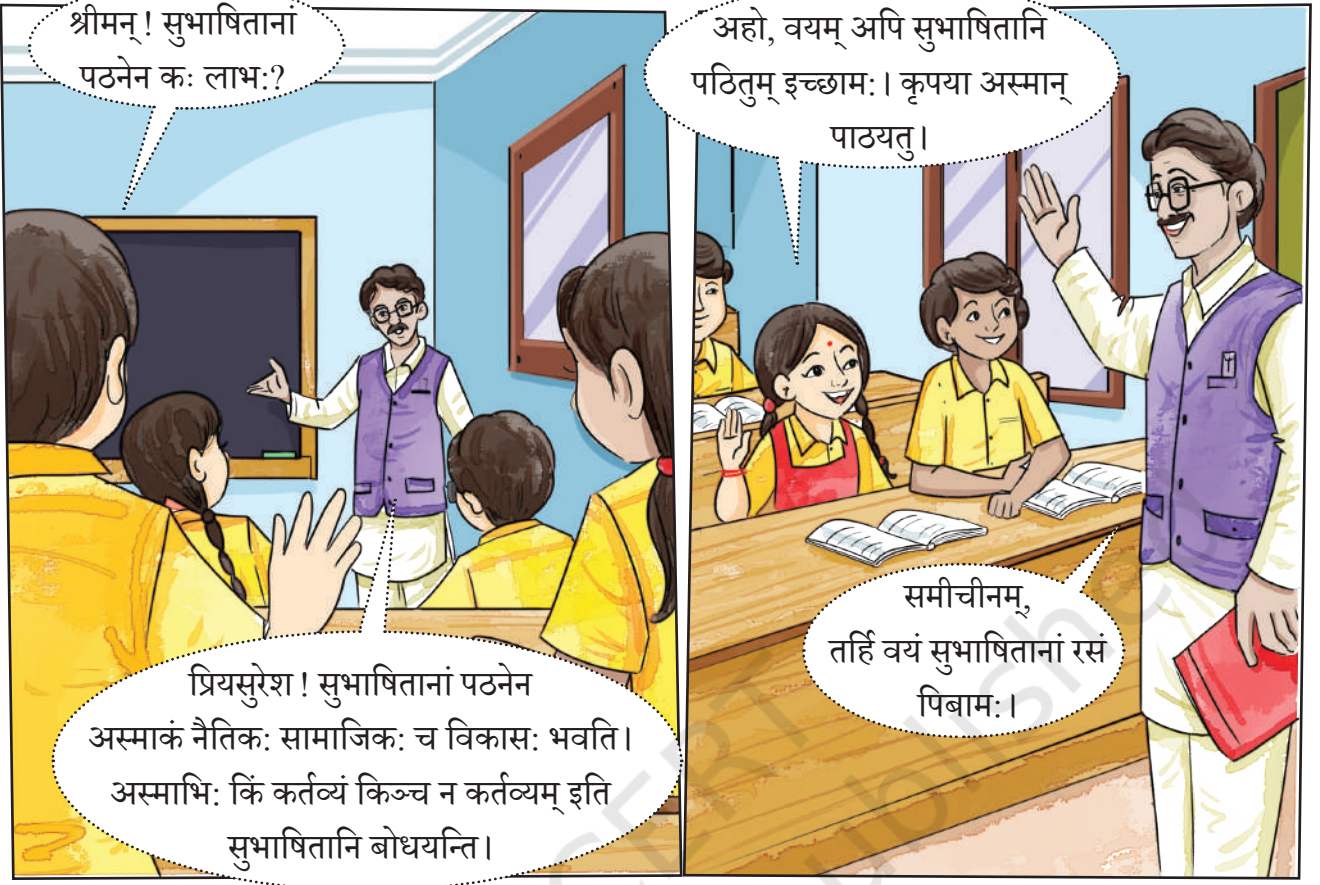
भोः सुशीले ! अस्य भावार्थः अस्ति
यत् अस्मिन् जगति कोऽपि अयोग्यः नास्ति ।
सर्वे योग्याः सन्ति परन्तु प्रेरकस्य मार्गदर्शकस्य
च अभावः अस्ति ।

मान्यवर ! अहम् अपि
विद्यालयस्य परिसरे एतादृशं श्लोकं
पठितवती ।

रमे ! एतानि सुभाषितानि सन्ति ।
अस्माकं चिन्तनविकासाय एव एतानि सुभाषितानि
विद्यालयस्य परिसरे स्थापितानि ।

महोदय ! सुभाषितानि
इत्यनेन कः अभिप्रायः ?

वत्स ! मानवानां
विविधमूल्यानां विकासाय
श्रेष्ठजनैः उक्तानि सुवचनानि एव
सुभाषितानि ।



वस्त्रेण वपुषा वाचा विद्यया विनयेन च।

वकारैः पञ्चभिर्युक्तो नरो भवति पूजितः ॥१॥

पदच्छेदः – वस्त्रेण वपुषा वाचा विद्यया विनयेन च वकारैः पञ्चभिः युक्तः नरः भवति पूजितः।

अन्वयः – वस्त्रेण वपुषा वाचा विद्यया विनयेन च (इति एतैः) पञ्चभिः वकारैः युक्तः नरः पूजितः भवति।

भावार्थः – यः जनः समुचितानि वस्त्राणि धरति, शरीरेण स्वस्थः अस्ति, सदा सुमधुरं हितकरं च वचनं वदति, सर्वदा अध्ययने संलग्नः भवति, तथा च विनम्रतया च व्यवहरति तादृशः पञ्चभिः वकारैः – वस्त्रं वपुः वाक् विद्या विनयः – इत्येतैः युक्तः मनुष्यः लोके सम्मानं प्राप्नोति।



**षड् दोषाः पुरुषेणेह हातव्या भूतिमिच्छता ।
निद्रा तन्द्रा भयं क्रोध आलस्यं दीर्घसूत्रता ॥२॥**

पदच्छेदः – षड् दोषाः पुरुषेण इह हातव्याः भूतिम्
इच्छता निद्रा तन्द्रा भयम् क्रोधः आलस्यम् दीर्घसूत्रता ।

अन्वयः – इह भूतिम् इच्छता पुरुषेण निद्रा तन्द्रा भयं क्रोधः
आलस्यं दीर्घसूत्रता (च इत्येते) षड् दोषाः हातव्याः ।

भावार्थः – अस्मासु निद्रादयः षड् दोषाः भवन्ति । एते
अस्माकम् ऐश्वर्यस्य उन्नतेश्च अवरोधकाः भवन्ति । अतः
यदि मानवः स्वजीवने धनिकः, विद्वान् वा भवितुम् इच्छति,
ऐश्वर्यं वैभवं च प्राप्तुं वाञ्छति तर्हि सः अतिनिद्रां, तन्द्रां,
भीतिं, क्रोधम्, आलस्यं, विलम्बेन कार्यकरणस्य प्रवृत्तिं च –
एतान् षड् दोषान् परित्यजेत् ।



**अद्धिर्गात्राणि शुध्यन्ति मनः सत्येन शुध्यति ।
विद्यातपोभ्यां भूतात्मा बुद्धिर्ज्ञानेन शुध्यति ॥३॥**



पदच्छेदः – अद्धिः गात्राणि शुध्यन्ति मनः सत्येन शुध्यति
विद्या-तपोभ्यां भूतात्मा बुद्धिः ज्ञानेन शुध्यति ।

अन्वयः – गात्राणि अद्धिः शुध्यन्ति । मनः सत्येन शुध्यति । भूतात्मा विद्यातपोभ्यां
शुध्यति । बुद्धिः ज्ञानेन शुध्यति ।

भावार्थः – प्रतिदिनं स्नानेन मानवस्य
शरीरं स्वच्छं भवति । सत्येन मनः
पवित्रं भवति । सत्यकथनेन मनसि
द्वन्द्वः भीतिः च न भवति । नित्यं

विद्याभ्यासेन परिश्रमेण च जीवस्य शुद्धिः भवति । ज्ञानेन
च बुद्धिः निर्मला भवति । अतः मनुष्यः नित्यं स्नानं,
सत्यकथनं, विद्याभ्यासं, परिश्रमं, ज्ञानार्जनं च कुर्यात् ।





उत्तरं यत् समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् ।
वर्षं तद् भारतं नाम भारती यत्र सन्ततिः ॥४॥

पदच्छेदः – उत्तरं यत् समुद्रस्य हिमाद्रेः च एव दक्षिणं वर्षं तद् भारतं नाम भारती यत्र सन्ततिः ।

अन्वयः – यत् समुद्रस्य उत्तरं हिमाद्रेः च दक्षिणं तद् एव भारतं नाम वर्षम्, यत्र भारती सन्ततिः (अस्ति) ।

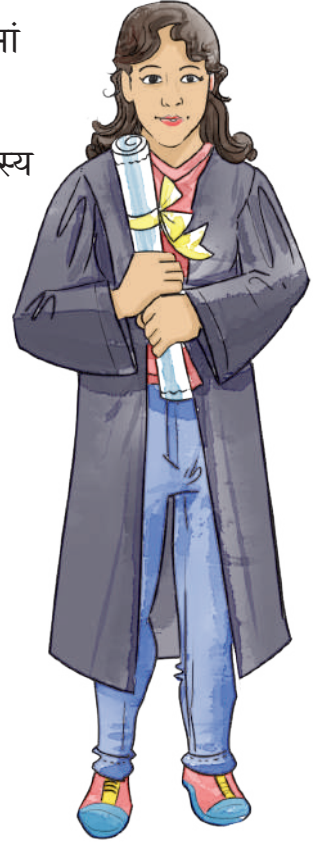
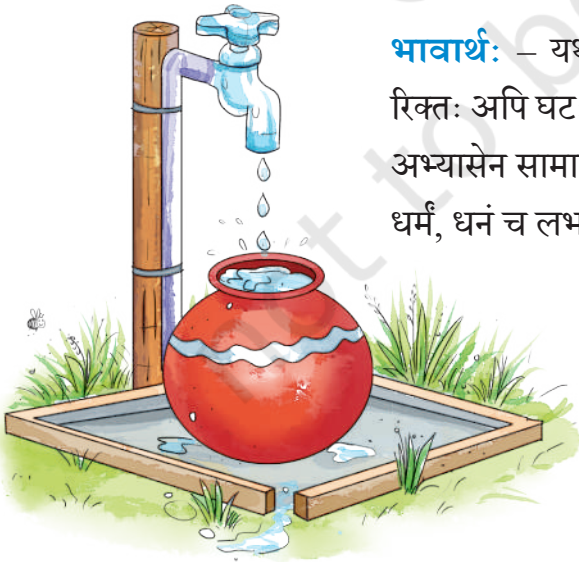
भावार्थः – अस्मिन् सुभाषिते सुभाषितकारः भारतस्य भौगोलिकं स्वरूपं वर्णयति । हिन्दमहासागरस्य उत्तरभागे हिमालयस्य च दक्षिणभागे यः भूभागः अस्ति, तस्य भूभागस्य नाम भारतवर्षम् । अत्रत्याः नागरिकाः भारतीयाः इति प्रसिद्धाः ।

जलबिन्दुनिपातेन क्रमशः पूर्यते घटः ।
स हेतुः सर्वविद्यानां धर्मस्य च धनस्य च ॥५॥

पदच्छेदः – जलबिन्दु-निपातेन क्रमशः पूर्यते घटः सः हेतुः सर्वविद्यानां धर्मस्य च धनस्य च ।

अन्वयः – घटः क्रमशः जलबिन्दु-निपातेन पूर्यते, सः हेतुः सर्वविद्यानां धर्मस्य च धनस्य च भवति ।

भावार्थः – यथा निरन्तरं जलस्य बिन्दूनां पतनेन रिक्तः अपि घटः पूर्णः भवति तथैव जीवने निरन्तरम् अभ्यासेन सामान्यः अपि मानवः सर्वप्रकारकं ज्ञानं, धर्मं, धनं च लभते ।





यः पठति लिखति पश्यति परिपृच्छति पण्डितानुपाश्रयति ।
तस्य दिवाकरकिरणैः नलिनीदलमिव विस्तारिता बुद्धिः ॥६॥

पदच्छेदः – यः पठति लिखति पश्यति परिपृच्छति पण्डितान् उपाश्रयति तस्य दिवाकरकिरणैः नलिनीदलम् इव विस्तारिता बुद्धिः ।

अन्वयः – यः पठति लिखति पश्यति परिपृच्छति पण्डितान् उपाश्रयति च तस्य बुद्धिः दिवाकरकिरणैः नलिनीदलम् इव विस्तारिता भवति ।

भावार्थः – अस्माभिः आत्मविकासाय सर्वथा श्रेष्ठजनैः सह सङ्गतिः वासश्च कर्तव्यः । यतो हि यः निरन्तरं पठति (अर्थात् स्वाध्यायं करोति), लिखति, पश्यति, विविधान् प्रश्नान् करोति (स्वस्य संशयं दूरीकरोति), ज्ञानिजनानाम् आश्रये (समीपे) तिष्ठति, तस्य बुद्धिः तथैव वर्धते यथा सूर्यस्य किरणैः कमलं पूर्णतया विकसितं भवति ।



प्रियवाक्यप्रदानेन सर्वे तुष्यन्ति जन्तवः ।
तस्मात् तदेव वक्तव्यं वचने का दरिद्रता ॥७॥

पदच्छेदः – प्रियवाक्य-प्रदानेन सर्वे तुष्यन्ति जन्तवः तस्मात् तद् एव वक्तव्यं वचने का दरिद्रता ।

अन्वयः – सर्वे जन्तवः प्रियवाक्यप्रदानेन तुष्यन्ति, तस्मात् तदेव वक्तव्यं, वचने का दरिद्रता ?



भावार्थः – मधुरभाषणेन सर्वे अपि प्राणिनः, अस्माकं सर्वाणि मित्राणि, माता, पिता, भ्राता इत्यादयः प्रसन्नाः भवन्ति। मधुरभाषणेन कापि हानिः नास्ति। अतः सर्वदा मधुरभाषणम् एव करणीयम्। मधुरभाषणे कदापि सङ्कोचः न करणीयः।



आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्थो महान् रिपुः।
नास्त्युद्यमसमो बन्धुः कृत्वा यं नावसीदति ॥८॥

पदच्छेदः – आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्थः महान् रिपुः
न अस्ति उद्यमसमः बन्धुः कृत्वा यं न अवसीदति।

अन्वयः – आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्थः महान् रिपुः
(अस्ति)। उद्यमसमः बन्धुः नास्ति, (जनः) यं (उद्यमं) कृत्वा न
अवसीदति।





भावार्थः – आलस्यम् एव मनुष्यस्य शरीरे विद्यमानः महान् शत्रुः अस्ति । तत् एव अस्माकं कार्यस्य सम्पादने अवरोधकं भवति । परिश्रमः एव अस्माकं वास्तविकं मित्रम् अस्ति । यः परिश्रमं करोति सः कदापि दुःखं न प्राप्नोति ।

अष्टादशपुराणेषु व्यासस्य वचनद्वयम् ।

परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम् ॥१॥

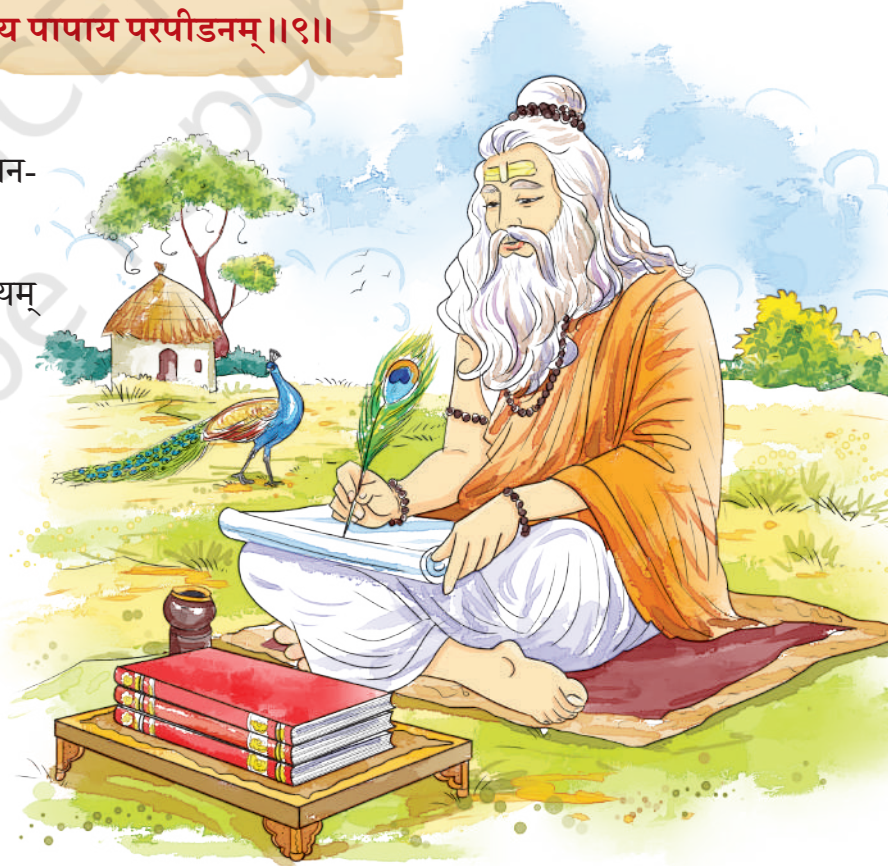
पदच्छेदः – अष्टादश-पुराणेषु व्यासस्य वचन-
द्वयं परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम् ।

अन्वयः – अष्टादशपुराणेषु व्यासस्य वचनद्वयम्
(अस्ति), परोपकारः पुण्याय परपीडनं पापाय
(च भवति) ।

भावार्थः – महर्षेः वेदव्यासस्य अष्टादश-
पुराणानां सारः वचनद्वये अस्ति –

- परेषाम् उपकारेण पुण्यं भवति ।
- परेषां पीडनेन पापं भवति इति ।

अतः अस्माभिः सर्वदा परोपकारः करणीयः ।
अन्येषां पीडनं कदापि न करणीयम् ।



वयं शब्दार्थान् जानीमः

शब्दः	अर्थः	हिन्दी	English	मातृभाषया अर्थ लिखन्तु
उत्थाय	उत्थानं कृत्वा	खड़े होकर	Having got up	
प्रेरकः	प्रेरणादायकः	प्रेरित करने वाला	One who inspires	
नैतिकः	सदाचारयुक्तः	नैतिक	Moral/ethical	
वपुषा	शरीरेण	शरीर से	By physique	
सम्मानम्	आदरः	आदर	Respect	
हातव्याः	त्यक्तव्याः	छोड़ना चाहिए	Worth discarding	
भूतिम्	वैभवम्	ऐश्वर्य	Prosperity	
तन्द्रा	अकर्मण्यता	कर्महीनता	Lassitude	
दीर्घसूत्रता	विलम्बकार्यप्रवृत्तिः	कार्य को आगे टालने की प्रवृत्ति	Procrastination	
अवरोधकाः	निवारकाः	रोकनेवाले	Barriers	
वाञ्छति	इच्छति	चाहता/ती है	Wants / Desires	
अद्भिः	जलैः	जल से	By water	
भूतात्मा	जीवः	प्राणी	Soul	
द्वन्द्वः	द्वैधीभावः	दुविधा	Dilemma	
वर्षम्	भूमेः विभागः	महाद्वीप का विभाग	A division of continent	
सन्ततिः	अपत्यम्	सन्तान	Progeny	
निपातेन	पतनेन	गिरने से	By falling	



शब्दः	अर्थः	हिन्दी	English	मातृभाषया अर्थ लिखन्तु
हेतुः	कारणम्	कारण	Reason	
परिपृच्छति	सादरं पृच्छति	विनय से पूछता/ती है	Humbly enquires	
उपाश्रयति	समीपम् गच्छति	पास जाता/जाती है	Approaches	
सङ्गतिः	संसर्गः	संग	Association	
तुष्यन्ति	सन्तोषम् अनुभवन्ति	संतुष्ट होते हैं	Feeling satisfied	
रिपुः	शत्रुः	वैरी	Enemy	
पुण्यम्	सत्कर्मणां फलम्	सत्कार्यों के फल	Fruits of meritorious deeds	
परपीडनम्	अन्येभ्यः कष्टप्रदानम्	दूसरों को पीड़ा देना	Bothering others	



वयम् अभ्यासं कुर्मः

१. अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि एकपदेन लिखन्तु —

(क) नरः कतिभिः वकारैः पूजितः भवति ?

.....

(ख) पुरुषेण कति दोषाः हातव्याः ?

.....

(ग) बुद्धिः केन शुध्यति ?

.....

(घ) जलबिन्दुनिपातेन क्रमशः कः पूर्यते ?

.....

(ङ) आलस्यं केषां महान् रिपुः अस्ति ?

.....

२. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि पूर्णवाक्येन लिखन्तु —

(क) नरः कथं पूजितो भवति ?

.....

(ख) पुरुषेण के दोषाः हातव्याः ?

.....

(ग) कस्य बुद्धिः विस्तारिता भवति ?

.....

(घ) किं कृत्वा मनुष्यः नावसीदति ?

.....

(ङ) व्यासस्य वचनद्वयं किम् ?

.....

३. उदाहरणानुसारं श्लोकांशान् यथोचितं योजयन्तु —

(क) विद्यया वपुषा वाचा
वस्त्रेण विनयेन च ।

निद्रा तन्द्रा भयं क्रोध
आलस्यं दीर्घसूत्रता ॥

(ख) षड् दोषाः पुरुषेणेह
हातव्या भूतिमिच्छता ।

वकारैः पञ्चभिर्युक्तो नरो
भवति पूजितः ॥

(ग) अद्भिर्गात्राणि शुध्यन्ति
मनः सत्येन शुध्यति ।

वर्षं तद् भारतं नाम भारती
यत्र सन्ततिः ॥

(घ) उत्तरं यत् समुद्रस्य
हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् ।

स हेतुः सर्वविद्यानां
धर्मस्य च धनस्य च ॥

(ङ) जलबिन्दुनिपातेन
क्रमशः पूर्यते घटः ।

विद्यातपोभ्यां भूतात्मा
बुद्धिज्ञानेन शुध्यति ॥



४. निम्नलिखितानां वाक्यानां समानार्थकान् श्लोकांशान् पाठात् चित्वा लिखन्तु —

- (क) मधुरवाण्या सर्वे प्रसन्नाः भवन्ति।
 (ख) परिश्रमेण तुल्यः बान्धवः नास्ति।
 (ग) परोपकारेण मानवस्य पुण्यार्जनं भवति।
 (घ) हिन्दमहासागरात् हिमालयपर्यन्तं भारतवर्षम्।

५. अधोलिखितानां शब्दानाम् उदाहरणानुसारं पर्यायपदानि लिखन्तु —

- यथा – वपुः – शरीरम्
 (क) जलम् –
 (ख) लोचनम् –
 (ग) धनम् –
 (घ) बुद्धिः –
 (ङ) रिपुः –



अत्र इदम् अवधेयम्

तृतीयाविभक्तेः शब्दरूपाणि उच्चैः पठन्तु स्मरन्तु च

	शब्दः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
पुंलिङ्गशब्दाः	छात्र	छात्रेण	छात्राभ्याम्	छात्रैः
	शिक्षक	शिक्षकेण	शिक्षकाभ्याम्	शिक्षकैः
स्त्रीलिङ्गशब्दाः	विद्या	विद्यया	विद्याभ्याम्	विद्याभिः
	छात्रा	छात्रया	छात्राभ्याम्	छात्राभिः
नपुंसकलिङ्गशब्दाः	सत्य	सत्येन	सत्याभ्याम्	सत्यैः
	ज्ञान	ज्ञानेन	ज्ञानाभ्याम्	ज्ञानैः
	किम्	केन	काभ्याम्	कैः



६. अधः रिक्तस्थानानि तृतीयाविभक्तेः समुचितरूपैः पूरयन्तु —

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
सुधाखण्डेन	सुधाखण्डाभ्याम्	सुधाखण्डैः
वृक्षेण		
.....	लताभ्याम्	लताभिः
.....	देशाभ्याम्	देशैः
पुण्येन		
.....		विनयैः

७. कोष्ठके पदानि विलिख्य सुभाषितं पूरयन्तु —

उत्तरम्	यत्		हिमाद्रेश्चैव	
.....	तद्भारतं		भारती यत्र	
.....		सर्वे	तुष्यन्ति	
तस्मात्		वक्तव्यम्	वचने का	

८. उपर्युक्तानि सुभाषितानि पठित्वा रिक्तस्थानानि पूरयन्तु —

- (क) आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्थो रिपुः ।
- (ख) वचने का दरिद्रता ।
- (ग) यः पठति लिखति पृच्छति ।
- (घ) स हेतुः सर्वविद्यानां धनस्य च ।
- (ङ) बुद्धिज्ञानेन शुध्यति ।





योग्यताविस्तरः

पर्यायपदानि (अमरकोशः)

- वपुः – गात्रं वपुः संहननं शरीरं वर्षम् विग्रहः ॥
- नराः – मनुष्याः मानुषाः मर्त्याः मनुजाः मानवाः नराः ॥
- भूतिः – विभूतिर्भूतिरैश्वर्यम् (विभूतिः भूतिः ऐश्वर्यम्) ॥
- मनः – चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हन्मानसं मनः ॥
- बुद्धिः – बुद्धिर्मनीषा धिषणा धीः प्रज्ञा शेमुषी मतिः ।
प्रेक्षोपलब्धिश्चित्संवित्प्रतिपत्-ज्ञप्तिचेतनाः ॥
- धनम् – द्रव्यं वित्तं स्वापतेयं रिक्थमृक्थं धनं वसु ।
हिरण्यं द्रविणं द्युम्नमथैरविभवा अपि ॥
- पण्डितः – विद्वान्विपश्चिद्वोषज्ञः सन्सुधीः कोविदो बुधः ।
धीरो मनीषी ज्ञः प्राज्ञः संख्यावान्पण्डितः कविः ॥
- दिवाकरः – सूरसूर्यार्यमादित्यद्वादशात्मदिवाकराः ।
भास्कराहस्करब्रध्नः प्रभाकरविभाकराः ॥
- जन्तुः – प्राणी तु चेतनो जन्मी जन्तुजन्युशरीरिणः ।
जातिर्जातं च सामान्यं व्यक्तिस्तु पृथगात्मता ॥
- रिपुः – रिपौ वैरिसपत्नारिद्विषद्वेषणदुर्हदः ॥





परियोजनाकार्यम्

१. 'शुध्' इति धातोः लट्-लकारस्य रूपाणि स्फोरकपत्रे लिखित्वा आनयन्तु।
२. सुभाषितेषु आगतानि तृतीयाविभक्तिरूपाणि संगृह्य उत्तरपुस्तिकायां लिखन्तु।
तेषां प्रयोगं कृत्वा वाक्यानि अपि लिखन्तु।



कार्यकलापः

‘सुभाषितकण्ठपाठविषये’ एकां प्रतियोगितां वर्गे, कक्षायां, विद्यालये च आयोजयन्तु।